

معاشناسی واژه «دین» در قرآن کریم

تألیف:

محمد مهدی تقدسی

انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)

تهران: بزرگراه شهید چمران،

پل مدیریت

تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

E-mail: isu.press@yahoo.com

فروشگاه اینترنتی:

www.ketabesadiq.ir

دانشگاه امام صادق (ع)

معناشناسی واژه «دین» در قرآن کریم ■ مؤلف: محمدمهدی تقدیسی ■ ناشر: دانشگاه امام صادق (ع)
نمایه‌سازی: رضا دیبا ■ چاپ اول: ۱۳۹۲ ■ قیمت: ۶۵۰۰۰ ریال ■ شمارگان: ۷۰۰ نسخه
چاپ و صحافی: زلال کوثر ■ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۳۰۷-۵

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

سرشناسه: تقدیسی، محمدمهدی

عنوان و نام پدیدآور: معناشناسی واژه «دین» در قرآن / محمدمهدی تقدیسی

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع) ۱۳۹۲

مشخصات ظاهری: ۲۲۸ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۳۰۷-۵

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۱۱ - ۲۱۸.

یادداشت: نمایه.

موضوع: قرآن -- واژه‌شناسی

موضوع: دین -- جنبه‌های قرآنی

موضوع: زبان عربی -- معنی‌شناسی

شناخه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده بندی کنگره: ۱۳۹۱ ۷۹۷/۱۰۴ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی: ۳۰۷۵۶۴۲

فهرست مطالب

سخنہ ناشر.....	۱۳
مقدمہ.....	۱۷
فصل اول: آشنائی اجمالی با معنائشناسی.....	۲۱
۱. چیستی معنائشناسی.....	۲۱
۱-۱. اقسام دلالت.....	۲۲
۱-۲. چیستی معنا.....	۲۲
۱-۳. واحد معنا.....	۲۳
۲. مؤلفه‌های معنایی.....	۲۴
۲-۱. شرایط لازم و کافی.....	۲۴
۲-۲. تحلیل مؤلفه‌ای.....	۲۵
۳. حوزه‌های معنایی.....	۲۵
۱-۳. واحدهای هم‌حوزه.....	۲۵
۲-۳. مطالعه‌ی درزمانی حوزه‌های معنایی.....	۲۶
۳-۳. مطالعه‌ی هم‌زمانی حوزه‌های معنایی.....	۲۷
۳-۴. معنائشناسی بر اساس بافت زبانی.....	۲۸
۳-۴-۱. روابط همنشینی و جانشینی.....	۲۹

- ۳۰..... ۵-۳. باهم آیی همنشینی.....
- ۳۱..... ۶-۳. باهم آیی متداعی.....
- ۳۲..... ۷-۳. قواعد ترکیب پذیری معنایی.....
- ۳۴..... ۴. همنشینی معنایی.....
- ۳۴..... ۱-۴. سنت مطالعوی مجاز.....
- ۳۵..... ۲-۴. همنشینی معنایی و فرآیند مجاز.....
- ۳۸..... ۳-۴. افزایش معنایی و کاهش معنایی.....
- ۳۹..... ۵. جانشینی معنایی.....
- ۳۹..... ۱-۵. سنت مطالعوی استعاره.....
- ۴۰..... ۲-۵. جانشینی معنایی و فرآیند استعاره.....
- ۴۱..... ۶. معناشناسی ساختارگرا.....
- ۴۲..... ۱-۶. روابط مفهومی.....
- ۴۲..... ۱-۱-۶. شمول معنایی.....
- ۴۴..... ۲-۱-۶. هم معنایی.....
- ۴۶..... ۳-۱-۶. چندمعنایی.....
- ۴۸..... ۴-۱-۶. تقابل معنایی.....
- ۵۰..... ۵-۱-۶. تباین معنایی.....
- ۵۰..... ۶-۱-۶. نشان داری و بی نشانی.....
- ۵۳..... ۷. مفهوم اولیه.....
- ۵۵..... ۱-۷. جایگاه روش تحلیل معنایی.....
- ۵۷..... پی نوشت ها.....
- ۵۹..... فصل دوم: تحلیل سبائی واژه‌ی دین.....
- ۵۹..... ۱. معانی لغوی واژه‌ی دین در زبان عربی.....
- ۶۰..... ۱-۱. داوری.....
- ۶۰..... ۲-۱. اطاعت و فرمانبرداری.....

۳-۱.	حکومت و فرمانروایی	۶۳
۴-۱.	مالکیت	۶۳
۵-۱.	برتری و چیرگی	۶۴
۶-۱.	سلطه و اقتدار	۶۵
۷-۱.	اجبار و اکراه	۶۵
۸-۱.	خواری و ذلت	۶۵
۹-۱.	تدبیر	۶۶
۱۰-۱.	احوال و شرایط	۶۶
۱۱-۱.	سیره	۶۷
۱۲-۱.	عادت	۶۷
۱۳-۱.	اسلام	۶۸
۱۴-۱.	توحید	۶۸
۱۵-۱.	عبادت	۶۹
۱۶-۱.	ورع	۶۹
۱۷-۱.	گناه و معصیت	۶۹
۱۸-۱.	پاداش و جزاء	۶۹
۱۹-۱.	حساب	۷۱
۲۰-۱.	ملت	۷۲
۲.	ریشه‌شناسی واژه‌ی دین	۷۳
۱-۲.	واژه‌ی دین در زبان‌های غیر عربی	۷۳
۱-۱-۲.	واژه دین در ایران باستان	۷۴
اول.	آشنایی با تاریخ زبان‌های ایرانی	۷۴
الف.	زبان اوستایی	۷۶
ب.	تاریخ اوستا	۷۶
ج.	ساخت اوستا	۷۸
دوم.	واژه‌ی دین در زبان اوستایی	۷۹

۸۳.....	سوم. واژه‌ی دین در دیگر زبان‌های ایران باستان
۸۶.....	۲-۲. واژه‌ی دین در زبان‌های سامی
۸۶.....	۲-۲-۱. آشنایی اجمالی با زبان‌های سامی
۸۷.....	۲-۲-۲. واژه‌ی دین در زبان عبری
۸۹.....	۲-۲-۳. واژه‌ی دین در دیگر زبان‌های سامی
۹۰.....	۳. نتیجه‌گیری
۹۲.....	پی‌نوشت‌ها
۹۹.....	فصل سوم: حوزه‌ی معنایی واژه‌ی دین به معنای کیش و آیین
۹۹.....	۱. تحلیل معنایی
۹۹.....	۱-۱. مفاهیم هم‌نشین واژه‌ی دین
۱۰۰.....	۱-۱-۱. ویژگی‌های دین
۱۰۰.....	اول. تسلیم در برابر خدا
۱۰۵.....	دوم. شرک نورزیدن به خدا
۱۱۱.....	سوم. منشأ الهی دین
۱۲۰.....	چهارم. دین الله
۱۲۳.....	پنجم. پیروزی دین حق بر ادیان دیگر
۱۲۴.....	ششم. سهولت در دین
۱۲۴.....	هفتم. توفیه‌ی دین در قیامت
۱۲۵.....	۱-۲. تعامل انسان و دین
۱۲۵.....	اول. انتخاب دین
۱۲۷.....	دوم. تفقه در دین
۱۲۸.....	سوم. خالص ساختن دین برای خدا
۱۳۲.....	چهارم. اقامه‌ی دین و اقامه‌ی وجه برای دین
۱۳۲.....	الف. مفهوم اقامه

ب. مفهوم وجه.....	۱۳۲
ج. اقامه دین و پیامبران اولوالعزم.....	۱۳۴
د. دین مبنای تعامل با دیگران.....	۱۳۴
۱- ۱- ۳. آسیب شناسی دین.....	۱۳۵
اول. شک در دین.....	۱۳۶
دوم. ارتداد از دین.....	۱۳۶
سوم. غرور در دین.....	۱۳۸
چهارم. غلو در دین.....	۱۴۱
پنجم. طعن در دین.....	۱۴۲
ششم. لبس در دین.....	۱۴۳
هفتم. افترای به دین.....	۱۴۴
هشتم. بازیچه گرفتن دین.....	۱۴۵
نهم. بهره گیری مخالفان دین از دین.....	۱۴۸
دهم. رأفت بی جا در دین.....	۱۴۹
یازدهم. فرقه فرقه کردن دین و اختلاف در آن.....	۱۴۹
۱- ۱- ۴. صفات دین در قرآن.....	۱۵۳
اول. دین قیم.....	۱۵۳
الف. معنای لغوی واژه ی قیم.....	۱۵۳
ب. ویژگی های دین قیم.....	۱۵۵
دوم. دین حق.....	۱۵۸
الف. ویژگی های دین حق.....	۱۵۹
ب. دین حق و باطل در قرآن.....	۱۶۱
سوم. دین خالص.....	۱۶۲
الف. معنای لغوی واژه ی خالص.....	۱۶۲
ب. ویژگی های دین خالص.....	۱۶۲
۲- ۶. مفاهیم جانشین واژه ی دین در قرآن.....	۱۶۳

۱۶۳	 ملت ۱-۲-۱
۱۶۷	 شریعت ۲-۲-۱
۱۷۲	 شیعه ۳-۲-۱
۱۷۶	 شرعه ۴-۲-۱
۱۷۸	 منهاج ۵-۲-۱
۱۸۱	 بی‌نواشت ها

۱۸۹	 فصل چهارم: واژه‌های معنایی واژه‌ی دین به معنای تفاوت و داوری
۱۸۹	 مقدمه
۱۸۹	 ۱. تحلیل معنایی واژه‌ی دین
۱۸۹	 ۱-۱. مطالعه‌ی در زمانی واژه‌ی دین
۱۹۰	 ۲-۱. مطالعه‌ی همزمانی واژه‌ی دین
۱۹۰	 ۱-۲-۱. مفاهیم هم‌نشین واژه‌ی دین
۱۹۰	 اول. تصدیق و تکذیب دین
۱۹۳	 الف. آثار تکذیب و تصدیق
۱۹۷	 دوم. یوم‌الدین؛ یکی از نام‌های روز قیامت
۱۹۷	 الف. ویژگی‌های یوم‌الدین
۱۹۸	 ب. ظهور مالکیت خداوند در یوم‌الدین
۱۹۹	 ج. عذاب در یوم‌الدین
۲۰۰	 د. حسرت در یوم‌الدین
۲۰۱	 هـ. ورود به آتش در یوم‌الدین
۲۰۱	 و. لعنت الی یوم‌الدین
۲۰۴	 ز. غفران در یوم‌الدین
۲۰۵	 ح. وقوع حتمی یوم‌الدین
۲۰۶	 ط. درک یوم‌الدین

۲۰۶	ی. زمان یوم‌الدین.....
۲۰۸	بی‌نوشت‌ها.....
۲۱۱	فهرست منابع.....
۲۱۹	نمایه.....

www.ketab.ir

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
 وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا
 عَلَى كُلِّ مَخْطَرٍ مِنَ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
 (قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

جایگاه محوری قرآن کریم در منظومه فکری اسلام و ویژگی‌های منحصر بفرد آن، منجر شده تا خداوند متعال نسبت به تدبیر در این کتاب الهی و بهره‌مندی از اصول و آموزه‌های آن به مثابه راهنمایی جاودانی، به کرات توصیه نموده باشد. در واقع قرآن کریم در کلام الهی به اوصافی شناسانده شده که حکایت از حیات و تأثیرگذاری مستمر آن در ورای تمامی زمان‌ها و مکان‌ها دارد؛ اوصافی چون «هدایت‌گری و نجات‌دهندگی» (إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ - بخشی از سوره مبارکه الاسراء، آیه شریفه ۹)، «صدور حکمت» (وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ - سوره مبارکه یس، آیه شریفه ۲)، «دارای کرامت» (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ - سوره مبارکه الواقعة، آیه شریفه ۷۷) و مواردی از این قبیل که در مجموع دلالت بر ضرورت مراجعه مستمر به این کتاب الهی و بهره‌مندی از آن برای فهم معنای زندگی، فلسفه حیات و نحوه اداره امور دارد. به همین خاطر است که خداوند متعال «قرآن کریم» را از این حیث جامع معرفی نموده و تصریح دارد که «وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا» (قرآن کریم، سوره مبارکه الکهف، آیه شریفه ۵۴). این خطاب عمومی به انسان دلالت بر آن دارد که «قرآن کریم» برای تمامی صاحبان عقول سلیم می‌تواند راهنما باشد و قرآن از این منظر «هادی» و «روشن‌گر» است. این معنا آن زمان آشکارتر می‌گردد که بدانیم خداوند متعال سلامت معنا و صیانت متن از هر گونه انحرافی را

در طول زمان متفی ساخته و در تمامی اعصار متنی معتبر و مستند را در اختیار انسان قرار می‌دهد که می‌تواند بدان اتکاء نماید؛ چنان که فرموده است: (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) (قرآن کریم. سوره مبارکه الحجر آیه شریفه ۹).

با این مبنا و با عنایت به سفارش‌های بیان شده از سوی رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین ﷺ در خصوص ضرورت تمسک به قرآن کریم و اهل بیت ﷺ، ضرورت مطالعات قرآنی با استفاده از روش‌های میان‌رشته‌ای متناسب با نیازها و مسائل هر دوره‌ای، آشکار می‌گردد. دانشگاه امام صادق ﷺ به عنوان نهادی که بر بنیادی خیر و نیکو و مطابق با آموزه‌های دینی تأسیس شده و چنان تعریف شده تا بر این اصل استوار بوده و بدین ترتیب از کژی و انحراف دور باشد (أَقَمْنَ أُسُسَ بُنْيَانِهِ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مَنْ أُسُسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَرِّ خُرُفٍ هَارٍ- قرآن کریم. سوره مبارکه التوبه، بخشی از آیه شریفه ۱۰۹)، از حیث محتوایی، فلسفی و ساختاری در ارتباطی تنگاتنگ با قرآن کریم قرار دارد و توسعه مطالعات قرآنی و تلاش برای حاکمیت فرهنگ قرآنی (در پرورش نیروی انسانی، تربیت مدیران، تولید نظریه علمی و ...) تنها اولویت محوری دانشگاه به‌شمار می‌آید که تمامی سیاست‌ها در ذیل آن معنا می‌دهد. این رویکرد با هدف خروج قرآن کریم از مهجوریتی تعریف شده که رسول خدا ﷺ پیوسته نگران آن بوده و امت را نسبت به این پدیده خطرناک تحذیر می‌دانند؛ باشد که با قرآن از در افتادن به گمراهی و کفر بازداشته شوند؛ «وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا» (قرآن کریم. سوره مبارکه الفرقان، آیه شریفه ۳۰).

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق ﷺ با هدف همراهی با این آرمان بلند و با انگیزه بهره‌مندی از هدایت‌های قرآنی در گستره جامعه علمی، طرح کلان «توسعه مطالعات قرآنی» را از سال ۱۳۸۷ هم‌زمان با هفته پژوهش آغاز و مطالعات متعددی را با رویکرد تخصصی و میان‌رشته‌ای تعریف و به اجرا گذاشته است. اثر حاضر از جمله محصولات این طرح با برکت است که پس

از طی مراحل پژوهشی جهت بهره‌مندی جامعه علمی عرضه می‌گردد. ناشر ضمن تشکر از تمامی افرادی که در نهایی شدن این طرح همکاری نموده‌اند؛ به‌ویژه پدیدآورنده محترم، امید دارد که به این وسیله در توسعه آموزه‌های قرآنی با بهره‌مندی از راهنمایی‌های ارایه شده از معصومین علیهم‌السلام، در سطح جامعه علمی توفیقی کسب نماید. در این صورت رحمت قرآنی مشمول حال محقق، ناشر و خوانندگان خواهد بود که جمع کثیری از اساتید، دانشجویان و علاقه‌مندان به مطالعات قرآنی را شامل می‌شود و این وعده حق الهی است؛ آنجا که می‌فرماید: «وَنَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» (قرآن کریم. سوره مبارکه الاسراء، بخشی از آیه شریفه ۸۲). در این راستا و همچون قبل ناشر آمادگی خود را جهت دریافت آثار پژوهشی محققان و نشر آنها اعلام می‌دارد.

وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

مقدمه

دین چیست؟ واژه‌ی دین به چه معناست؟ نگاه آخرین دین آسمانی به پدیده و صقوله‌ی دین چگونه است؟ قرآن به عنوان سند نبوت پیامبر خاتم چگونه به دین نگریسته است؟ دین را چگونه تعریف کرده و در کنار این مفهوم، چه مسائل و موضوعاتی را قابل طرح و شایسته توجه دانسته است؟ واژه‌ی دین و مشتقات آن، ۹۳ بار در قرآن کریم به کار رفته است. این واژه در قرآن در یک کاربرد به همین معنایی که ما فارسی‌زبانان از آن بهره می‌گیریم، به کار رفته است و جالب آنکه این واژه با این معنا از دوران ایران باستان در متون اوستایی و پهلوی و... کاربرد داشته است. اما در قرآن، معنای دیگر نیز بر این واژه بار شده است؛ به عبارت دیگر واژه‌ی دین به دو معنای کلی در قرآن به کار رفته است که ظاهراً هیچ نسبت و مناسبتی بین آنها وجود ندارد یک معنا همان معنای کیش و آئین و دیگری قضاوت و جزا؛ معنای اخیر در واقع هصان مفهومی که هر کدام از ما روزانه چندین بار در سوره‌ی حمد و در آیه «مالک يوم الدين» بر زبان جاری می‌سازیم. در این آیه و آیات مشابه دین به معنای کیش و آئین به کار نرفته است؛ بلکه پذیرای معنای قضاوت و داوری و نیز جزا شده است. اما برآستی چه ارتباطی بین این دو معنای متفاوت و به ظاهر غیرمرتبط وجود دارد؟ همین سؤال و پرسشی بود که نگارنده را به

تدوین این پژوهش واداشت. کتاب حاضر که ثمره‌ی این دغدغه است در واقع پایان‌نامه‌ی مقطع کارشناسی ارشد اینجانب می‌باشد که در دانشگاه امام صادق علیه السلام ارائه شد.

واژه‌ی دین از واژگانی است که نه تنها در زبان عربی کاربرد دارد، بلکه می‌توان سابقه‌ی حضور این کلمه را در بسیاری از زبان‌های دیگر نظیر عبری، اکدی، سریانی، اوستایی، پهلوی و... نیز ردیابی نمود. و جالب آنکه همین ریشه‌یابی می‌تواند ما را در شناخت بهتر ارتباط بین این دو معنای بظاهر نامرتبط راهنمایی سازد. به عبارت روشن‌تر، واژه‌ی دین به معنای کیش و آئین، جزء واژگانی است که از ایران باستان وارد زبان عربی شده است ولی این واژه به معنای قضاوت و داوری از کلماتی است که در زبان‌های سامی نظیر عربی، عبری، سریانی، اکدی و... وجود داشته است. این ریشه‌شناسی و شناخت معنایی لغوی واژه‌ی دین در فصل دوم کتاب بحث شده است و سپس در فصول سوم و چهارم حوزه‌های معنایی هر کدام از این معنای دوگانه‌ی آئین و داوری در قرآن بررسی شده است. به عبارت دیگر، پس از آنکه در فصل دوم مشخص می‌گردد که همه‌ی معنای بیست‌گانه‌ای که لغویون برای واژه‌ی دین در کتاب لغت ذکر کرده‌اند، قابل برگشت و ارجاع به دو معنای کلی کیش و آئین و نیز قضاوت و داوری است؛ بر همین اساس دو فصل بعد نیز تقسیم‌بندی و موضوع‌گذاری شد. فصل سوم به بررسی حوزه‌های معنایی واژه‌ی دین به معنای کیش و آئین اختصاص یافت و فصل چهارم به بررسی حوزه‌های معنایی واژه‌ی دین به معنای قضاوت و داوری.

در تحلیل معنایی واژه‌ی دین در معنای کیش و آئین (فصل سوم) هم مفاهیم همنشین و هم مفاهیم جانشین این واژه بررسی شد. از آنجا که مفاهیم همنشین واژه‌ی دین به این معنا در قرآن تعداد معنابهی را در بر می‌گرفت؛ این مفاهیم از نظر موضوعی به بخش‌های ویژگی‌های دین، تعامل انسان و دین، آسیب‌شناسی دین و نیز صفات واژه‌ی دین در قرآن کریم

تقسیم‌بندی شدند. در بخش ویژگی‌های دین مفاهیمی چون تسلیم در برابر خدا، شرک نورزیدن به خدا، منشأ الهی دین، دین الله، پیروزی دین حق بر ادیان دیگر، سهولت در دین و توفیه دین در قیامت مطرح شده است. در بخش تعامل انسان و دین نیز مفاهیم انتخاب دین، تفقه در دین، خالص ساختن دین برای خدا، اقامه‌ی دین و اقامه‌ی وجه برای دین و نیز مفهوم دین بنای تعامل با دیگران بحث شده است. و همچنین ذیل عنوان آسیب‌شناسی دین مفاهیمی نظیر: شک در دین، ارتداد از دین، غرور در دین، غلو در دین، طعن در دین، لبس در دین، افترای به دین، بازیچه گرفتن دین، بهره‌گیری مخالفان دین از دین، رأفت بی‌جا در دین و نیز فرقه فرقه ساختن و اختلاف در دین بررسی گشته است. و سپس دین قیم، دین حق و دین خالص به عنوان صفات به کار رفته در قرآن برای واژه‌ی دین و نیز ویژگی‌های هر کدام در قرآن مورد کنکاش قرار گرفته است. در بخش پایانی فصل سوم نیز مفاهیم جانشین واژه‌ی دین در قرآن بررسی شده؛ مفاهیمی نظیر ملت، شریعت، شیعه، شرعه و منهاج و تلاش شده تا تفاوت هر کدام از این واژگان با کلمه‌ی دین مورد دقت قرار گیرد.

حوزه‌های معنایی واژه‌ی دین به معنایی قضاوت و داوری نیز موضوع فصل چهارم کتاب است. در این فصل تحلیل معنایی این واژه هم شامل مطالعه‌ی در زمانی و هم دربرگیرنده‌ی مطالعه‌ی همزمانی این کلمه است. در مطالعه‌ی در زمانی واژه‌ی دین به معنای قضاوت و داوری انسان داده شده است که این واژه تنها در سور مکی به کار رفته است. به عبارت دیگر هیچ یک از کاربردهای واژه دین به معنی قضاوت و داوری در سور مدنی نازل نشده، البته این مسأله بدین معنا نیست که همه کاربردهای واژه‌ی دین به معنای کیش و آیین مدنی باشند، زیرا سوری که واژه دین به این معنا در آنها به کار رفته است هم مکی هستند و هم مدنی. شاید بتوان از این مسأله این نکته را برداشت کرد که: همزمان با هجرت مسلمانان از مکه به مدینه و رشد و تکامل دین اسلام، خود واژه دین هم از نوعی معنای اصطلاحی بهره مند

گشته است، در واقع گرچه واژه دین در مکه هم به معنای کیش و آیین و هم به معنای قضاوت و داوری به کار می‌رفته است، ولی پس از هجرت به مدینه و تشکیل دولت اسلامی و تکامل دین اسلام، واژه دین نیز پس از آن تنها در یک معنا به کار رفته است و گویا نوعی جعل اصطلاح رخ داده است، چه آنکه این واژه در مدینه تنها و تنها به این معنا به کار رفته است و حتی یک مورد از کاربرد واژه دین به معنای قضاوت و داوری را در مدینه مشاهده نمی‌کنیم.

پس از مطالعه در رمانی، بررسی هم‌زمانی این واژه نیز در همین فصل مورد توجه قرار گرفته و نشان داده شده که مفاهیم هم‌نشینی چون تصدیق و تکذیب دین، یوم‌الدین؛ یکی از نام‌های روز قیامت در کنار واژه‌ی دین در قرآن به کار رفته‌اند و در کنار عبارت یوم‌الدین مفاهیمی چون ویژگی‌های یوم‌الدین، ظهور مالکیت خداوند در یوم‌الدین، عذاب در یوم‌الدین، حسرت در یوم‌الدین، ورود به آتش در یوم‌الدین، لعنت الی یوم‌الدین، غفران در یوم‌الدین، وقوع حتمی یوم‌الدین، درک یوم‌الدین و زمان یوم‌الدین مطرح و بررسی شده است.

در اینجا، بر خود لازم می‌دانم از استاد گرانمایه‌ام جناب دکتر احمد پاکچی که افق‌ها و نگرش‌های جدیدی را در مطالعات قرآنی به روی من گشود، همچنین از جناب دکتر ایزدی، که راهنمایی بی‌پایان‌های مرا بر عهده داشتند و به‌ویژه از جناب دکتر کوروش صفوی، که از تألیفات ارزشمند ایشان در آشنایی با معناشناسی و تدوین فصل اول این کتاب بهره بردم، صمیمانه و فروتنانه قدردانی نمایم.